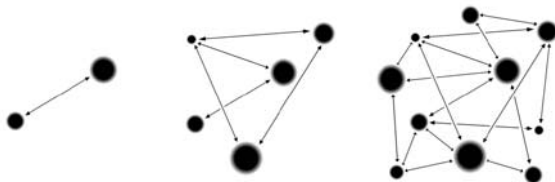

Geheimen van het netwerk ontrafeld

Judith Metz

De ontdekking van de *token woman* vormt eind jaren zeventig een baanbrekend inzicht in het tweede-golffeminisme. In 1977 verschijnt de monografie *Men and women of the corporation* van Rosabeth Moss Kanter. Het speelt zich af in één van de grootste industriële toeleveringsbedrijven ter wereld met 50.000 werknemers en onderzoekt de carrièrekansen van het witte boordenpersoneel. De inzet is om te achterhalen op welke manieren de organisatiestructuur van Indsco het zelfbeeld en de *mogelijkheden* van de managers en hun secretaresses bepalen. Moss Kanter constateert dat het niet iemands individuele kwaliteiten, maar structurele omstandigheden zijn die bepalen of een persoon wel of niet succesvol is in de organisatie.

De getalsmatige verhouding tussen mannen en vrouwen ('or any two kinds of people' zoals Moss Kanter tussen haakjes toevoegt) is van invloed op de kansen die vrouwen, of anderen die in de organisatie in de minderheid zijn, hebben. De eerste vrouwen die weten door te breken in traditioneel mannelijke functies zijn kwantitatief dermate in de minderheid, dat zij niet op basis van hun kwaliteiten en hun persoon beoordeeld en benaderd worden, maar als een representant van hun groep. Het gevolg is onder andere sociale segregatie en stereotypering. Moss Kanter duidt deze ongelukkige werkneemsters aan

als *token women*. Het concept van de *token woman* is op dat moment een instant succes onder feministische onderzoeksters. Minder aandacht is er voor een andere constatering van Moss Kanter die minstens zo interessant is: de mogelijkheid voor vrouwen om carrière te maken wordt ook belemmerd doordat zij vanwege hun uitzonderingspositie geen toegang hebben tot informele netwerken op de werkplek.

Bron van sociale sluiting

Behalve Moss Kanters boek zijn er diverse andere studies naar de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt waarin wordt gewezen op een verband tussen gender en netwerken. Cynthia Cockburn en Kea Tijdens doen beiden onderzoek naar de consequenties van techniekontwikkeling voor de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt. In *Brothers* (1983) beschrijft Cockburn hoe mannelijke letterzetters in drukkerijen in Groot-Brittannië zich met succes verzetten tegen de introductie van computertechnologie en de vervanging van hun geschoolde arbeid door lager geschoolde en goedkopere vrouwenarbeid. Tijdens richt zich in *Automatisering en vrouwenarbeid* (1989) op de gevolgen van de automatisering van het binnenlandse betalingsverkeer van banken in Nederland voor de positie

van vrouwen. Zij en Cockburn constateren beiden dat de introductie van een nieuwe technologie de bestaande sociale sluiting jegens vrouwen en andere minderheden op de arbeidsmarkt versterkt. Yvonne Benschop constateert in haar proefschrift *De mantel der gelijkheid* (1996) dat de beperkte toegang van vrouwen tot de *old-boys* netwerken (mede-) oorzaak is van genderongelijkheid in organisaties.

Moss Kanter, Cockburn, Tijdens en Benschop stuiten op de belemmerende werking van (informele) netwerken voor vrouwen als verklaring voor de ondergeschikte positie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Hermine Ibarra maakt de gevolgen van netwerken voor de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt tot onderwerp van haar onderzoek. Ibarra (1992) onderzoekt binnen een reclamebureau het verschil tussen vrouwen en mannen in structuur en in toegang tot netwerken. Zij constateert dat mannen en vrouwen op de werkvloer geneigd zijn om samen te werken met, en aansluiting te zoeken bij, mensen die op hen lijken.

Alle hier aangehaalde publicaties zijn bekende voorbeelden van onderzoek naar de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Zij hebben gemeen dat zij een relatie aantonen tussen de uitsluitende werking van netwerken en genderongelijkheid. Deze relatie vormt de eerste van de drie onderzoekslijnen in het Nederlandstalige onderzoek naar gender en netwerken die in dit themanummer aan de orde komen. Dit themanummer omvat nog twee andere onderzoekslijnen rondom gender en netwerken: netwerken als hulpbron en de werking van netwerken. De gedachtegang van alledrie deze lijnen van het themanummer zal nu belicht worden.

De premisse van de eerste onderzoekslijn naar netwerken als bron van sociale sluiting is dat netwerken vrouwenemancipatie belemmeren. Het domein van onderzoek vormt

de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt, vaak gericht op doorstroom van vrouwen naar hogere functies, en hier in het bijzonder toegespitst op de positie van vrouwelijke hoogleraren aan Nederlandse universiteiten. Het ook internationaal vergeleken lage percentage vrouwelijke hoogleraren in Nederland, 4,5 % in 1998, legitimeert deze focus. De stijging van dat aantal naar 10% in 2006 roept de vraag op naar de oorzaak van deze stijging (Portegijs, Hermans & Lalta, 2006). Is het de aandacht vanuit wetenschappelijk onderzoek voor de positie van vrouwelijke hoogleraren die vruchten afwerpt? Of is het een effect van gewijzigd overheidsbeleid, een veranderde houding vanuit de instellingen, of de *push* vanuit het vrouwelijk wetenschappelijk personeel? Het antwoord op die vraag is moeilijk vast te stellen, maar van groot belang voor de toekomstige ondersteuning van bovengenoemde en andere emancipatieprocessen.

Twee bijdragen van dit themanummer kunnen tot deze eerste onderzoekslijn worden gerekend. In haar oratie *Van lippendienst tot tegengas* analyseert Yvonne Benschop de hardleersheid van organisaties op het terrein van genderongelijkheid en diversiteit. Benschop zoekt een alternatief in een meer complexe benadering van gender in organisaties, geïnspireerd op kritische managementstudies en feministische organisatietheorie. Kern van deze aanpak is het uitgangspunt dat gender en organisatie onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn en vorm krijgen in praktijken. Netwerken produceren veel goeds, volgens Benschop, maar zij schrijft ook: 'netwerken zijn op z'n minst ambigu: al dat goeds produceren zij uitsluitend voor *insiders* en daarmee zijn zij een belangrijke motor voor ongelijkheid'. Met haar kritiek op netwerken en haar focus op de positie van vrouwen in organisaties kan de bijdrage van Benschop tot de eerste lijn van het gender en netwerkonderzoek worden gerekend. Met de voorge-

stelde complexe benadering van gender en netwerken ontvouwt Benschop echter ook een agenda voor de derde onderzoekslijn: de manier waarop gender en netwerkpraktijken verknoopt zijn. Ik kom daar straks op terug.

Marieke van den Brink analyseert in *Poortwachters van de wetenschap* hoe gender een rol speelt in de werving- en selectiepraktijken van nieuwe hoogleraren. Steeds meer hoogleraren worden geworven in gesloten procedures via (in)formele netwerken. Van den Brink onderzoekt in haar bijdrage de werking van gender in dergelijke netwerken en analyseert het effect van deze gesloten wervingsprocedures op de kansen voor vrouwen om hoogleraar te worden. Haar conclusie luidt dat rekruteren via netwerken inderdaad een uitsluitende werking heeft, maar ook belangrijke mogelijkheden biedt voor vrouwen. Met deze conclusie vormt de bijdrage van Van den Brink de opmaat naar de tweede onderzoekslijn binnen het thema van gender en netwerken: netwerken als hulpbron.

Netwerken als hulpbron

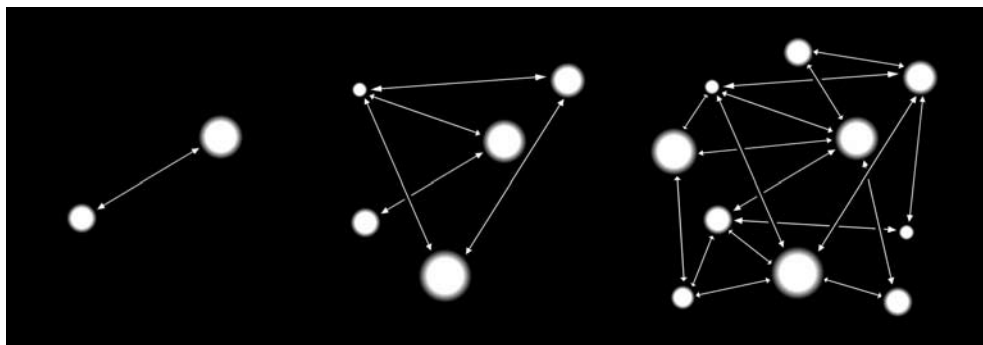
Er zijn verschillende auteurs die aan de oorsprong van het begrip 'sociaal kapitaal' staan, waaronder de antropoloog Pierre Bourdieu, socioloog James Coleman en econoom Glenn Loury. De Amerikaan Robert Putnam wordt algemeen gezien als degene die met zijn werk hernieuwde en toegenomen aandacht voor dit concept creëerde. Met *Making democracy work* (1993) breekt het concept sociaal kapitaal door in de politicologie. Putnam signaleert in een longitudinaal onderzoek naar succesfactoren voor het functioneren van lokale politiek in Italië een samenhang tussen een actieve *civil society* en vertrouwen in democratie. Deze samenhang ontstaat volgens Putnam door het sociaal kapitaal dat wordt opgebouwd wanneer burgers zich verenigen, ongeacht of dat voor het najagen van poli-

tieke doeleinden is of voor een maandelijks kaartavond.

De basis van sociaal kapitaal wordt gevormd door sociale relaties tussen mensen. Deze sociale relaties werpen hun vruchten af voor individuele burgers en voor de democratie. Vrijwillige verbanden tussen burgers functioneren als een leerschool in de zin dat burgers er waardevolle contacten leggen, samenwerken en beslissingen nemen met mede-burgers, en vaardigheden opdoen die van pas komen voor politieke of maatschappelijke functies. Het is deze training in burgerlijke deugden die volgens Putnam leidt tot het ontstaan van vertrouwen dat noodzakelijk is voor het functioneren van een democratische politiek. Sociaal kapitaal heeft ook een individuele component. In die betekenis verwijst het naar de sociale relaties (het sociale netwerk) van een individu en de hulpbronnen die daarin aanwezig zijn. De gedachte is dat het individu, via die sociale relaties, toegang heeft tot deze hulpbronnen in het sociale netwerk. Die hulpbronnen kunnen zeer divers van aard zijn en variëren van toegang tot een (lokale) politicus, het gebruik van een vakantiehuis tot emotionele steun.

Met het verschijnen van Putnams *Bowling alone* (2000) komt het concept sociaal kapitaal centraal te staan in de wereld van de sociologie en het sociaal beleid. In dat boek past Putnam zijn theorie over de samenhang tussen vrijwillige organisaties en democratie toe op de Verenigde Staten. Hij komt tot de sombere conclusie dat de teloorgang van het Amerikaanse verenigingsleven waarschijnlijk op den duur negatieve gevolgen zal hebben voor het functioneren van de Amerikaanse democratie.

In eerste instantie wordt het concept sociaal kapitaal met open armen ontvangen. Degenen die zich zorgen maken over de toenemende individualisering biedt het een onderbouwing voor hun zorg en een strategie

om de individualisering een halt toe te roepen. Hetzelfde geldt voor de wetenschappers en politici die aanhanger zijn van de idee dat de *civil society* de basis vormt van het westerse democratie-ideaal, en die geconfronteerd worden met de veranderingen in de *civil society* – en volgens sommigen teloorgang – daarvan. Tenslotte is er de verwachting dat het concept sociaal kapitaal kan bijdragen aan het doorbreken van de structurele ongelijkheid in de wereld. De aanname vanuit dit perspectief is dat alle mensen beschikking hebben over sociale relaties die hen tot steun kunnen zijn.

Al snel worden er vraagtekens geplaatst bij de conceptualisering en de toepassing van het concept sociaal kapitaal. Diverse onderzoeken tonen aan dat de beschikking over sociale relaties en de aanwezige hulpbronnen binnen die relaties ongelijk verdeeld zijn (Dekker & Uslaner 2001, Elchardus, Huysse & Hooghe, 2001; Hortulanus, Machielse & Meeuwese, 2006). Net als voor de andere indicatoren voor maatschappelijke en politieke participatie geldt voor sociaal kapitaal dat opleidingsniveau, sekse en etniciteit identiteitscategorieën zijn die een lagere sociaal kapitaal voorspellen. Sommige auteurs maken daarbij onderscheid tussen *bonding* en *bridging* functies van sociaal kapitaal. Bij *bonding* gaat het om het versterken van de band tussen mensen die sociaal op elkaar lijken; bij *bridging* sociaal kapitaal gaat het om contact tussen mensen van sociaal verschillende

signatuur. In het sociaal-kapitaalonderzoek wordt zichtbaar dat mensen voorkeur hebben voor omgang met mensen die op hen lijken. Tevens blijkt dat de meerwaarde van *bonding* kapitaal voor een democratie beperkt is, en als keerzijde uitsluiting heeft. In plaats van een instrument om ongelijkheid te doorbreken, blijkt sociaal kapitaal een producent van ongelijkheid (Blokland, 2001; 2002). Daarmee komt de meerwaarde van sociaal kapitaal voor een democratie onder druk te staan. Het inzicht dat sociale relaties een persoonlijke hulpbron voor mensen kunnen zijn beklijft echter.

Het is dit perspectief dat de tweede lijn van het Nederlandse onderzoek naar gender en netwerken vormt: netwerken als hulpbron. Twee bijdragen in dit themanummer kunnen tot deze lijn gerekend worden. In *Constructies van sociale mobiliteit* analyseert Marguerite van den Berg de narratieven van eerste generatie Rotterdamse Marokkaanse vrouwen over hun ervaringen met en verwachtingen van 'voortuitkomen' in de Nederlandse samenleving. De narratieven leren dat sociale netwerken voor deze vrouwen met weinig kans op sociale mobiliteit een belangrijke hulpbron vormen. Van den Berg laat zien dat de functie van deze netwerken vooral ondersteunend is. Voorbeelden daarvan zijn emotionele steun of het bieden van kinderopas. 'Duurdere' vormen van kapitaal, zoals het helpen zoeken naar een betere woning of beter betaald werk

zijn onbereikbaar door wat Van den Berg reciprociteitsregels noemt.

Margreth Hoek breekt in *Opvoednetwerken versterken het leerproces van ouders* een lans voor de ontwikkeling van overheidsbeleid dat gericht is op het ondersteunen van (in)formele opvoedingsnetwerken. Hoek deconstrueert enkele beleidsteksten en maakt zichtbaar welke visies ten grondslag liggen aan dat overheidsbeleid. Zij merkt op dat in die beleidsverhalen nauwelijks ruimte is voor de kwetsbaarheid van ouders. De zorgethiek wijst echter in de richting van een alternatief model, namelijk beleid dat de vorming van informele opvoedingsnetwerken ondersteunt. Hoek identificeert drie aspecten die van invloed zijn op de adequaatheid van het netwerk: de toegang tot een opvoedingsnetwerk, de bruikbaarheid van dat netwerk en de grootte van de vragen van de ouders. Opnieuw wordt zichtbaar hoe gender en opleidingsniveau net als gezinssamenstelling en sociale erfenis van invloed zijn op de omvang en de bruikbaarheid van de netwerken.

De auteurs van dit themanummer beschouwen netwerken wisselend als bron van sociale sluiting en als hulpbron. Dat roept de vraag op naar de verhouding tussen de uitsluitende en de ondersteunende functies van netwerken in relatie tot gender en diversiteit. Hoewel de bovengenoemde bijdragen aan dit themanummer deze kwestie aanstippen, is het daarin geen centraal onderwerp van onderzoek.

De werking van netwerken

Een kwestie die tot nu toe in dit redactioneel buiten beschouwing is gebleven, is de vraag hoe netwerken gender produceren. Hoewel deze vraag naar de werking van netwerken nauw verwant is aan de bovengenoemde twee perspectieven, is hij wezenlijk anders van aard. Bovengenoemde perspectieven kijken

naar de consequenties van netwerken voor gender. De netwerken zelf blijven een *black box*. De vraag stellen naar de werking van netwerken betekent een poging de *black box* van netwerken te openen, en te begrijpen wat er in het proces van netwerken gebeurt dat uitsluiting dan wel ondersteuning produceert. Deze vraag is verwant aan de vraag die Benschop in haar oratie presenteert als leidraad voor het toekomstige onderzoek van haar leerstoelgroep: welke betekenissen van gender worden geactiveerd in netwerkpraktijken?

Dit themanummer bevat één bijdrage die probeert de deksel van deze doos een klein stukje op te lichten. *Hoe interacties uitsluiting en diversiteit produceren* is een verkennende analyse van twee casussen uit de praktijk van de vrijwilligersondersteuning van de vereniging Humanitas. In mijn bijdrage aan dit themanummer probeer ik inzicht te krijgen in de rol die participatie speelt in de productie van ongelijkheid dan wel diversiteit in de samenstelling van sociale netwerken. De vergelijking laat zien dat de intensiteit van de bemiddeling van de participatie de sleutel vormt tot zowel de ongelijkheid als de diversiteit in de samenstelling van de netwerken. Tevens leert deze dat van belang is of het functioneren van het netwerk aansluit bij het participatiegedrag en de wensen van individuen. In mijn onderzoek zijn het enkele oudere mannen en mensen van kleur voor wie de aansluiting niet lukt.

Nieuwe vragen

Het themanummer als geheel nuanceert de negatieve relatie tussen netwerken en vrouwen, zoals die geconstateerd wordt in het onderzoek naar de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Van den Berg en Hoek tonen aan dat netwerken voor vrouwen een belangrijke hulpbron vormen, zelfs wanneer er in die netwerken weinig 'duur' sociaal kapitaal aanwezig is. Metz laat zien dat in het vrijwilligers-

werk in de zorg het vooral oudere mannen en mensen van kleur zijn voor wie de sluitende werking van netwerken geldt.

De vijf bijdragen tonen een opvallend onderscheid tussen de domeinen waarin netwerken voor vrouwen een hulpbron zijn en domeinen waarin netwerken vrouwen uitsluiten. Het zijn de (hogere) posities in arbeidsorganisaties waar de uitsluitende werking van netwerken domineert. In domeinen waar vrouwen traditioneel de dienst uitmaken, zoals de informele vrouwen-netwerken van eerste generatie Marokkaanse vrouwen in Rotterdam, informele opvoedingsnetwerken, en vrijwilligerswerk in zorg en welzijn, fungeren de netwerken voor vrouwen als hulpbron. Met andere woorden: in de domeinen waarin netwerken als hulpbron voor vrouwen fungeren vormen vrouwen in aantallen de meerderheid of betreft het de domeinen die traditioneel als vrouwelijk worden gekarakteriseerd. Met deze constatering raakt het themanummer aan twee nog niet in het redactioneel genoemde kwesties. Ten eerste het punt waar Barbara van Balen in haar proefschrift (2001) op wijst: de grond van de werking van sociale sluiting. Gaat het om het behoren tot een minderheidsgroep (de 'token-theorie' van Moss-Kanter), of gaat het om het buitensluiten van mensen ter bescherming van de privileges van de eigen groep (de theorie van sociale sluiting zoals in 1922 geformuleerd door Max Weber)? Ten tweede vraagt het themanummer aandacht voor een laatste kwestie: de samenhang tussen de uitwerking van netwerken voor vrouwen en de genderidentiteit van de netwerken.

Noot

1. Met dank aan Barbara van Balen en de redactie van het *Tijdschrift voor Genderstudies* voor hun commentaar.

Literatuur

- Balen, B. van (2001). *Vrouwen in de wetenschappelijke arena; sociale sluiting in de universiteit*. Amsterdam: Spinhuis.
- Benschop, Yvonne (1996). *De mantel der gelijkheid. Gender in organisaties*. Assen: Van Gorcum.
- Blokland, T. (2001). Robert Putnam: Over de waarde van sociaal kapitaal. *Facta*, juni, 10-14.
- Blokland, T. (2002). Stand van zaken: waarom de populariteit van Putnam zorgwekkend is. *Beleid en Maatschappij*, 29, 2, 101-109.
- Cockburn, C. (1983). *Brothers: Male Dominance and Technological Change*. London: Pluto.
- Dekker, P. & E. M. Uslaner (2001). *Social capital and participation in every day life*. Routledge: London.
- Elchardus, M., L. Huyse & M. Hooghe (2001). *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen; een onderzoek naar de sociale constructie van democratisch burgerschap*. Brussel: VUB Press.
- Hortulanus, R.P., A. Machielse & L. Meeuwese (2006). *Social isolation in modern society*. New York/London: Routledge.
- Ibarra, H. (1992). Homophily and differential returns: sex differences in network structure and access in an advertising firm. *Administrative Science Quarterly*, 37, 3, 422-447.
- Moss-Kanter, R. (1977). *Men and women of the corporation*. New York: Basic Books.
- Putnam, R. (1993). *Making democracy work; civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Portegijs, W., B. Hermans & V. Lalta (2006). *Emancipatiemonitor 2006. Veranderingen in de leefsituatie en levensloop*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone; the collapse and the revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Tijdens, K. (1989). *Automatisering en vrouwenarbeid, een studie over beroepssegregatie op de arbeidsmarkt, in de administratieve beroepen en in het bankwezen*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Weber, M. (1976 (1922)). *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehende Soziologie*. Tübingen: Mohr.